

DİLÇİLİK

Aygün Xəlilova

ADU

khalilli.aygun@gmail.com

BƏDİİ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ İMPLİKASIYA VƏ EKSPLIKASIYA MƏSƏLƏSİ

(“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ingilis dilində tərcüməsi əsasında)

Açar sözlər: *implikasiya, eksplikasiya, tərcümə prosesi, mənbə dil, orijinal və tərcümə mətnləri, məzmun.*

Key words: *implication, explication, process of translation, source language, source text and target text, content.*

Ключевые слова: *импликация, экспликация, процесс перевода, исходный язык, текст оригинала и перевода, содержание.*

Son dövrlərdə tərcüməşünaslıqda bədii tərcümə prosesində implikasiya və eksplikasiya məsələsinə geniş tədqiq olunur. İmplikasiya və eksplikasiya bütün növlərdən olan mətnlərdə meydana çıxır. Orijinal və tərcümə mətnlərinin müqayisəli tədqiqi bu mətnin forma və ya məzmun quruluşunun bütün tərəflərini özündə birləşdirir. Mətnin məzmunu kommunikanın onu necə başa düşməsi ilə əlaqələndirilərək mürəkkəb informativ kompleks kimi qəbul edilir [8, 7].

Bədii əsərin mənimsənilməsi prosesi iki planda inkişaf edir. Birinci xətdə müəllifin əsərdə verdiyi konseptual informasiya komponentlərinin toplanaraq ümumi məzmununda cəmlənməsi əsərin bədii-estetik dəyərini formalaşdırır. İkinci plan birinci xətt üzrə verilən məzmunu oxucu tərəfindən başqa istiqamətdə inkişaf etdirilməsidir. Bütün bu cəhətlər bilavasitə ədəbiyyatşünaslıqla bağlı məsələlər dairəsinə daxildir [2, 47]. Lakin bədii əsər oxuyucuya dil vasitəsilə çatdırılır və məzmun dil və mətn vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınması nəticəsində aydınlaşır. Bu baxımdan mətnaltı informasiyanın bədii tərcümədə verilməsi məsələsinin tədqiqi aktuallaşır. Digər tərəfdən, məsələnin linqvistik tərəfini öyrənən tədqiqatçıya bədii əsər-

dəki mətnaltı informasiya haqqında heç bir məlumat verilmir. Məsələn, tutaq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda hansı mətnaltı informasiyaların olması bizə aydın deyildir. Deməli, tədqiqat prosesində əvvəlcə orijinalı oxuyub mətnaltı informasiyanı müəyyən etmək, sonra isə onu tərcümədə adekvat verilməsini aydınlaşdırmaq lazımdır. Mətnaltı informasiyanın təyini subyektiv səciyyə daşıyır. Bir tədqiqatçının müəyyənləşdirdiyi mətnaltı informasiyanı başqa bir tədqiqatçı qəbul etməyə bilər. Mətnaltı informasiyanın təyini üçün kohezivaya malik iki abzasın, yaxud mətn vahidinin arasında məzmun əlaqəsini tapmaq və bu məzmunun konseptual informasiya əsasında hansı səviyyədə formalaşdığını göstərmək lazımdır [2, 48].

Son dövrlərdə implikasiya və eksplikasiyaya bədii tərcümə prosesində məhz bu baxımdan diqqət göstərilir. Q.V.Çernov implikasiya anlayışının linqvistikada məntiqdə olduğundan fərqli mahiyyət daşdığını qeyd edir. Onun fikrinə görə, dilçilikdə implikasiya nəticə çıxarmaq əməliyyatının özü deyil, nəticəsidir. Nəticənin antesedent, yaxud konsekvant eksplisit terminlə ifadəsindən asılı olaraq ya implikasiya, ya da presuppozisiya meydana çıxır [10, 52].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, implikasiya və eksplikasiya bütün növ mətnlər üçün səciyyəvidir. Mətn vahidlərə parçalandığı kimi, implikativlik və eksplikativlik də tərkib hissələrinə ayrılır, bütöv mətndəki implikasiya bir şəkildə, mətn vahidində isə başqa şəkildə olur. Hər bir bədii əsərin məzmunu müəllifə ən az ümumi şəkildə qabaqcadan məlumdur. Oxucu üçün isə həmin məzmun tədricən formalaşır. Mətn oxunduqca müxtəlif informasiyalar qəbul edilir, implikativ və eksplikativ şəkildə əlavə məlumatlar alınır. Oxucu daha çox eksplikasiya və faktual informasiyaya köklənir.

Bədii əsərin tərcüməsi müəlliflə oxucu arasında üçüncü şəxs rolunu oynayır. Tərcüməçi əvvəlcə oxucu funksiyasını yerinə yetirir. O, əsəri tərcümə etməzdən əvvəl onu tam dərk etməlidir. Bu isə tərcüməçinin eksplikativ fəaliyyətinə zəmin yaradır [10, 47].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bir çox sətiraltı və sətirüstü mənalardan istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Texas Universitetinin nəşr etdiyi “Dədə Qorqud” dastanlarını ingilis dilinə görkəmli türk alimi professor Faruk Sumer, Ankaranın ingilis ədəbiyyatı müəllimi Əhməd Uysal və Texas Universitetinin ingilis dili müəllimi V.Uolker tərcümə etmişlər. Eposun Londonda 1974-cü ildə nəşr olunan tərcüməsi isə C.Luis də tərcümə etmişdir.

Mətnin ingilis dilindəki tərcümələrində sətiraltı və sətirüstü mənanın verilməsi yollarının tədqiqi məqsədilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna müraciət etsək çoxlu misallara rast gələrik.

Eposun “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyu”nda çoxlu sətiraltı mənalara rast gəlmək olar. Məsələn, boyda belə bir söz işlənmişdir: “ismi əzəm”. Bu söz ümumiyyətlə Allahın müqəddəs adlarından biridir. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsində bu ifadə belə verib: “The most Great name”. Faruk Sumerin tərcüməsi belədir: “ismi azam prayer”. Faruk Sumer tərcüməni verməklə yanaşı öz oxucuları üçün izahat da vermişdir: “People use “ismi azam” when they turn to God, as this is one of God’s saint names.” Bu şərhədən aydın olur ki, Allaha müraciət edən adamlar “ismi əzəm” sözlərindən istifadə edirlər. Eyni zamanda, “prayer” sözü də müəyyən mənada açıqlama verir.

Boyda eyni zamanda belə bir cümlə də işlənmişdir: “Vay al duvağımın yiyəsi”. Geoffrey L. Lewis cümlənin tərcüməsini belə etmişdir: “Alas, master of my red veil”. Eyni zamanda tərcüməçi cümlənin izahatını da vermişdir: “Red colour is still the colour of veil, although white colour is preferred more these days” - “Qırmızı hələ də Türkiyənin kənd toylarında gəlin duvağının rəngidir, baxmayaraq ki, bu günlərdə gəlin duvağı kimi ağ rəngə daha çox üstünlük verilir”. Hər iki tərcümə anlaşıqlı və qəbul ediləndir.

Eyni zamanda bu cümləyə nəzər yetirək: “Baybican qızı Baniçiçək evdəmi sarvan, yoxsa gordamı sarvan?”. Bu cümlədə “gordamı” sözünün sətiraltı mənası “ərə getmək” deməkdir. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsində: “Is she yet in her house or has she married another?” Faruk Sumer isə bu cümləni belə tərcümə etmişdir: “Is she now at home oh merchants? Or is she married to another man...”

“Üzün ağ olsun” cümləsinin də sətiraltı mənası var. Bu cümləni Geoffrey L. Lewis “All honour to you”. Faruk Sumer isə cümləni belə tərcümə etmişdir: “May your face always be bright”. Və eyni zamanda cümlənin izahını açıq-aydın vermişdir.

Daha bir cümləyə nəzər yetirək: “Baş-beynimi apardınız”. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsində: “You took my head and brains”. İzahını isə belə vermişdir: “O demək istəyir ki, “sən məni axmaqcasına hərəkət etməyə vadar etdin, yəni mən sənin sözünə uyub öz planımdan imtina edib, özgə adı altında ziyafətə getməyə məcbur oldum””. Faruk Sumer isə cümləni belə tərcümə etmişdir: “You took the wets out of my head”.

Boyda işlənən başqa bir cümləyə baxaq: “Qısır ata minmərəm”. “Qısır” sözü burada “balalamayan” mənasını verir. Faruk Sumer tərcüməni belə verib: “Not to mount the sterile mare”. Eyni zamanda Faruk Sumer tərcümə ilə yanaşı izahat da verib. Geoffrey L. Lewis isə bu ifadəni vermişdir: “I have never mounted a barren mare”, oxucular üçün şərh də verilmişdir: “qadın dili ilə desək, kısır “səmərəsiz” mənasını verir”.

Boyda sətiraltı mənası olan daha bir cümlə işlənmişdir: “Qılıncının altından keçmək”. Geoffrey L. Lewis cümləni belə tərcümə etmişdir: “Come beneath his sword”. Faruk Sumerin tərcüməsi isə belədir: “Pass under his sword”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Qazan xanın oğlu Uruzbəyin dustaq olduğu boy”a nəzər salsaq burada işlənən sətiraltı mənalara aydın formada aşkarlanmasına nail olarıq. Belə bir cümləyə nəzər salaq: “Ay itini ulatmayan, pişiyini miyoldatmayan!” Bu cümlənin sətiraltı mənası belədir yəni, bu günə kimi heç kimə onun itini ulatmağa və ya pişiyini miyoldatmağa imkan verməyən. Bu cümlə Geoffrey L. Lewisin tərcüməsində belə verilib: “Who doesn’t let your dog bark or your cat miaow”. Faruk Sumer isə bu cümləni belə vermişdir: “Who doesn’t let his dog hunt or his cat miaow” və bunun izahını da vermişdir: “One that does not let others live well and be an obstacle on others’ way.”// “Heç kəsin yaxşı yaşamasına və işlərinə mane olmayan şəxs” anlamını verir.

Eyni zamanda bu boyda işlənmiş digər bir cümləyə baxaq: “Ata, onların içində bəy igidlərdən öldürülsə, qan haqqı tələb edərlərmisi?” Bu cümlənin tərcüməsinə nəzər yetirək. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsi belədir: “Father, if princes and warriors among the enemy are killed, does the enemy demand their blood of us?” Faruk Sumer isə tərcümə belədir: “Father, if one kills their princess, is one held to account for it”. Və eyni zamanda Faruk Sumer cümlənin izahını da öz oxucularına çatdırıb.

“Anam mənə halal etsin ağ südünü” cümləsinə Geoffrey L. Lewis “So that my mother may not think me unworthy of her white milk” kimi tərcümə etmiş, Faruk Sumer isə “May my mother release me from debt for the milk I sucked as a child” kimi tərcümə etmişdir.

Eposun “Qazan xanın oğlu Uruzbəyin dustaq olduğu boy”unda daha bir cümlədə işlənmiş sətiraltı mənamaraq doğurur: “Qazan qırx evli qulla qırx xidmətçi qızı oğlunun başına çevirib, azad elədi”. Bu cümləni Faruk Sumer belə tərcümə etmişdir: “He set free forty married male slaves and forty female slaves for the sake of his son’s head”. Geoffrey L. Lewisin təqdirində: “He made forty slaves and forty slave girls turn about his son and freed them”.

Eposun digər boylarında da eyni zamanda sətiraltı mənası olan bir çox cümlələr var. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”na nəzər yetirək. Bu boyda işlənmiş bir cümləyə baxaq: “O qızın “qalınlığı-qaftanlığı” üçün üç heyvan saxlanırdı”. Bu cümlədə işlənmiş “qalınlıq-qaftanlıq” sözünün sətiraltı mənası qızı almaq üçün olan şərtlərdir ki, qızı alan zaman onun adına imkana uyğun nəsə bir şey saxlanırdı. Bu cümləni Geoffrey L. Lewis belə tərcümə

etmişdir: “That girl had three beasts waiting with her diary”. Faruk Sumerin isə tərcüməsində: “They involved the killing of three wild animals”.

Digər bir cümləyə nəzər salaq: “O zamanlar oğuz igidlərinə nə belə gəlirdisə, yuxudan-yataqdan gəlirdi”. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsinə baxaq: “In those days, whatever disaster befell the Oghuz warriors befell them because of sleep”. O eyni zamanda öz oxucuları üçün aşağıda qeyd olunanları əlavə etmişdir. Bu hissəyə nəzər salaq. Burada yeddi gün gecə-gündüz oyaq qalan və eyni müddət ərzində də yatan igidlərdən bəhs edilir. Bayburt yaşında olan nəslin yuxu haqqında belə bir deyimi var idi: “Sən də Oğuz yuxusuna getmişən?” Faruk Sumer isə həmin cümləni belə tərcümə etmişdir: “In those days, the misfortunes of the Oghuz heroes were often the result of untimely sleep”.

Boya işlənən belə bir cümlədə nəzəri cəlb edir: “Amənnə və səddənnə”. Bu cümlənin sətiraltı mənası belədir: “İnandıq və doğru hesab etdim”. Bu cümlə peyğəmbərin kəlamıdır. Bu cümləni Geoffrey L. Lewis belə tərcümə edib: “I hold the faith and I believe”. Faruk Sumer isə cümləni belə tərcümə etmişdir: “We believe”.

“Baş sağlamat olsa, papaq tapılmazmı?” cümləsinə nəzər yeritsək, burada işlənən sətiraltı mənanı açıq formada aşkar etmiş olarıq. Geoffrey L. Lewisin tərcüməsinə nəzərsalmaq: “When the head is safe, can the cap be gone?” Geoffrey L. Lewis eyni zamanda qeyd etmişdir ki, bu ifadə ayrılmazlar üçün dillər əzbəri olan bir ifadədir. Faruk Sumer isə cümləni belə tərcümə etmişdir: “If your head stays upon your neck, you can always find a cap to cover it”.

Qeyd olunmuş misallar və onlara verilmiş şərhlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tərcümənin dəqiq və keyfiyyətli olması üçün tərcüməçi mətnin sətiraltı və sətirüstü mənalərini dəqiq müəyyənləşdirməli və onun ya mətnə, yaxud əlavə şərhlərdə tam şəkildə çatdırılmasına nail olmalıdır.

Araşdırmanın akad. K.Abdullanın sözləri ilə yekunlaşdırmaq olar: “...dastan ilə bağlı hər hansı nəticə həmişə ilkin nəticə olacaq” [1, 4].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulla Kamal. Mifdən yazıya və yaxud “Gizli Dədə Qorqud - 3”. Bakı: Mütərcim, 2009.
2. Allahverdiyeva E. Bədii tərcümə və mətn dilçiliyi məsələləri. Bakı, 2003.
3. İbrahimova V. Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri. Bakı: Şəms, 2010.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962.
5. Lewis Geoffrey L. The Book of Dede Korkut. London, 1974.
6. Orxan Şaiq Gökyay. Dədəm Qorqudun kitabı. Ankara, 1973.

7. Sumer Faruk, Uysal Ahmet E, Warren S. Walker. The Book of Dede Korkut. London, 1972.
8. Комиссаров В.Н. Смысловая стратификация текста как переводческая проблема // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.40-51.
9. Чернов Г.В. Контекстно-свободная и контекстно-связанная имплицативность и проблема переводимости // Текст и перевод. М: Наука, 1988, с.51-63.

Aygun Khalilova

Summary

The Ways of Conveyance of Implications and Explications in Translation of Text

The article deals with the ways of conveyance of implicit and explicit meaning in text translation, which is important in the process of translation. A translator uses these notions to describe how the same phrases might look differently in different contexts because of the differentiation of source and target cultures. The article concludes that before starting to translate the translator has to define the meaning of implication and explication, as a good translation greatly depends on their correct understanding.

Айгюн Халилова

Резюме

Способы передачи импликаций и экспликаций при переводе текста (на примерах различных английских переводов из эпохи «Китаби-Дэдэ Коркут»)

В статье на примерах различных английских переводов из эпоса “Китаби-Дэдэ Коркут” рассмотрены способы передачи имплицитных и эксплицитных значений, которые чрезвычайно важны в процессе перевода. Переводчик прибегает к этим понятиям, чтобы продемонстрировать, как одинаковые фразы могут пониматься по-разному в разных контекстах вследствие различий в культурах исходного языка и языка, на который текст переводится. В статье делается вывод, что, прежде, чем переводить текст переводчик должен устанавливать все эти значения, так как качественный перевод зависит прежде всего от правильного понимания имплицитных смыслов и в которых своеобразно «закодировано» мудрое содержание уникального памятника.

Rəyçi: fil.f.d., dos.T. Əmirova